

УДК 821.161.2

С.К. РЕВУЦЬКА,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства
Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського (м. Кривий Ріг)*

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПЕРСОНАЖА: ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДІ ОПОВІДАННЯ «ПРОЙДИСВІТ» МАРКА ВОВЧКА)

Процеси соціальної ідентифікації простежено у межах одного твору Марка Вовчка «Пройдисвіт», шляхом застосування психоаналітичної інтерпретації. Проаналізовані переживання персонажів засвідчили, що процес соціальної ідентифікації складний і багатограний, впливає на процес розміщення свого «Я» у систему суспільних взаємин соціальної групи через осягнення і оцінювання власного «Я», а тому є індивідуальним для кожного персонажа. З'ясовано, що саме свідоме прийняття власної належності, потреб і цінностей іншої соціальної групи забезпечує душевний спокій і життєву рівновагу персонажів.

Ключові слова: соціальна ідентифікація, ідентичність, колективна належність, переживання персонажа, психіка персонажа.

Поняття соціальної ідентифікації особистості є предметом обговорення багатьох наук: філософії, психології, соціології, адже соціально-політичні зміни суспільства, переосмислення морально-духовних цінностей, формування нових основ буття змушують науковців порушувати питання щодо відношення особистості до світу, розуміння нею свого місця й призначення в ньому. Чітке усвідомлення людиною свого місця в тій групі, з якою вона себе ідентифікує, визначення ролі в трансформаційних суспільно-політичних процесах, безпосередньо (опосередковано) впливають на її психічні стани, настрої, психічне здоров'я. Література є не лише прекрасним джерелом вивчення процесу соціальної ідентифікації, її ролі, наслідків і впливів, а й стає своєрідним інструментом соціальної самоідентифікації сучасника, процесу його соціалізації.

Процес ідентифікації людини завжди пов'язаний з її ототожненням, порівнянням, протиставленням понять «свій» і «чужий» крізь призму «Я-концепції». На думку М. Козловця, структура соціальної ідентифікації складається з «двох основних компонентів: когнітивного – знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом; і афективного – оцінка якостей власної групи, значущості членства в ній» [1, с. 34]. Розуміння людиною ознак певної групи, її особливостей так чи інакше має вплив і на її поведінку, адже в результаті людина починає поводитися відповідно до членів соціальної групи, вбудовуючи себе в її соціальний простір, тож соціальна ідентифікація має трикомпонентну структуру. Окрім цього, однією з форм ідентифікації є «зарахування себе до реальних соціальних спільнот, переважно заснованих на спільній діяльності» [2, с. 61].

У наукових колах процеси ідентифікації, а тим більше соціальної, розглядаються здебільшого соціологами, психологами, філософами (О. Литвинчук, І. Старовойтова [4], А. Коваленко та інші), у межах літературознавства – дотично, дослідницька увага прикута швидше до національної ідентичності, яку можна розглядати як складову соціальної (О. Петрята, Л. Горболіс та інші). Привертає увагу праця О. Романенко, яка досліджує склад-

не поєднання – ідентичність нації і тексту, зокрема процесу формування ідентичності сучасника через осмислення творів С. Жадана, Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Винничука, О. Ірванця, В. Шкляра та ін. письменників. В. Соколова також наголошує на можливостях української літератури та дисциплін українознавчого циклу у процесі формування національної ідентичності.

Метою статті є вивчення здебільшого афективної складової соціальної ідентифікації персонажів твору Марка Вовчка «Пройдисвіт», шляхом застосування психоаналітичної інтерпретації, яка дозволяє вивчити не лише цілісний психологізм твору, а й психологічне та власне психоаналітичне бачення автором людини в суспільстві.

У дослідженні застосовано компонентний і аспектний аналіз твору Марка Вовчка з метою вивчення змісту, форм, ознак та основних функцій емоцій, настроїв, станів, почуттів, переконань, волі, пам'яті тощо, тобто психіки персонажів, а також психологічної та психоаналітичної інтерпретації авторкою життя українського селянства середини XIX ст. взагалі; спостереження, шляхом якого прослідковано процеси змін у переконаннях персонажів і автора.

Марко Вовчок не одноразово підкреслювала у своїх творах те, наскільки усвідомлення своєї соціальної ролі, належності до певної соціальної групи, впливає на почуття або переваги одних над іншими, або нищості. Однією з найцікавіших у цьому плані, і нетипових для творчості авторки є повість «Пройдисвіт».

Назва твору «Пройдисвіт» одразу викликає негативні емоції (переважно витлумачується як підла, підступна людина з сумнівною репутацією), упереджене ставлення до персонажа без постійного місця проживання і сталого заняття, тобто окресленого його соціального стану.

На початку твору авторка створює умови переживань персонажів: констатація дивної природи, де живуть «поважні, ставні люде», а також гарні дівчата, суперечить реальній дійсності буття: «Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно» [3, с. 301]. Причини складнощів співіснування полягали в тому, що тут жили різні за соціальним станом люди: удова, старенька пара, коваль, москаль і заможний Чабан. Соціальну диференціацію підкреслює і розташування хат: «Одна хата у право, друга геть у ліво, одна – нижче, на півгорі, друга – вище» [3, с. 301]. Суспільні умови того часу (скасування кріпацтва) породили нові форми людського поневолення – соціального і морального – наймитування, що певним чином також відповідає характеристиці «пройдисвіта»: не надійний, той, хто прагне вижити будь-яким способом.

Саме такі зневажливо-негативні соціальні установки має сусідка Чабана, удова Рясничка. Жінка, на перший погляд, досить чітко усвідомлює своє соціальне місце у групі, однак, у розмові з сусідом про жито, стає зрозуміло, що така ідентифікація є лише спогадом про минуле і не зовсім відповідає теперішньому її положенню ані в матеріальному плані, ані в соціальному, але це не впливає на її психоемоційний стан: «Як жив чоловік, то й розкоші були...та вмер чоловік. Усі помремо, а поки що, то треба жити» [3, с. 303]. Жінка не ототожнює себе з менш заможною і соціально значущою групою, до якої належить зараз, тобто зміна умов не вплинула на її самоідентифікацію. Рясничка свідомо не ідентифікує себе з біднішими односельцями і причиною цьому є наявність дорослого сина, для якого соціальний статус родини, на її думку, є основою його майбутнього сімейного благополуччя.

На початку твору авторка акцентує увагу не так на переживаннях Ряснички, як на її манері говорити: «Річі були полохливі, бистрі, перебивчиві – розкочувалися наче те нами-сто порване у всі боки й на всі сторони» [3, с. 303], тим самим підкреслює її темперамент сангвініка, для яких притаманне розвинене, емоційне мовлення. Її емоції виникають швидко і є сильними, будучи непослідовною самою, жінка вибаглива до інших, особливо до наймита Чабана: «Чому ж досі не йде він? Адже ж ви погодилися із ним...» [3, с. 303]. Більше того через її емоційні, нібито пустопорожні, балачки чітко простежується негативне ставлення соціальної групи наймитів: «Усі вони, ті наймити, однакові!», а надалі прислів'ям підкреслює їх несерйозність до роботи, радіючи, що у неї є «свій парубок» [3, с. 303]. Однак і відносно інших односельців вона добирає емоційно-забарлену, оцінну лексику («коваль стежку міряє», «викоптився ж він», «побідома», «коливає» тощо), що так само вказує на її темперамент сангвініка. Жінка легко перемикає свою увагу і не ображається на неуввагу до неї, коли вона співчутливо дає поради [3, с. 304]. Авторка підкреслює, що «вберегти-

ся її никливого погляду, її цікавого розуму» [3, с. 309] можна було лише, коли жінка була захоплена іншими справами.

Усе, що стосується її сина, Рясничка переживає дуже емоційно і гостро. Його любовні перепетії змушують її до прокльонів у бік сусіда: «Нехай сказиться той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучилося! Бодай його з коренем вигладило!» [3, с. 311]. При цьому в її словах не лише образа на бездіяльність батька Марти, а й сприйняття його як ворога в соціальному плані, рівного собі. Заради щастя свого сина, жінка у звичній для неї манері спочатку намагається вивідати уподобання Марти: «Цокочучи безпеченько про бондаря, в Ряснички аж в очах ясно було від цікавого піклування, що се з Мартою сталося» [3, с. 312], спонукає її до відвертої розмови і навіть запрошує до себе на щирі жіночі розмови, і лише натяк батька щодо осені як весільної пори, виводить сусідку зі стану безтурботного «цокотання» на деякий момент: «промовила Рясничка, аж іздрігнувшись» [3, с. 312]. Постійно підкреслюючи спостережливість жінки, авторка лише констатує її постійну неприязнь до наймита («сей наймит нікчемний» [3, с. 312]), якого вона вочевидь сприймає як суперника сина. Із самого початку твору авторка поступово демонструє як підсвідомі передчуття ворога-суперника сина виливаються у словах матері, стають щоразу гострішими.

Надалі материнський інстинкт цілковито затуманює свідомість жінки: «змінилася на лиці і очі іскрою спалахнули» [3, с. 313]. Свого сина вона вважає гідним женихом, а тому дізнавшись про відмову Марти зривається на крик: «Не хоче за тебе? <...> Кого вона обрала, гадюка?», здогадуючись про нерівний вибір дівчини: «Щось тут є! Є щось!» [3, с. 313]. Дізнавшись про вибір Марти, жінка не просто дивується, а насміхається і обурюється так, ніби це принижує її саму: «мов скажена, вистригнула з-за верб і з реготом побігла від них» [3, с. 314]. Тож образ Ряснички яскраво демонструє ту частину соціальної групи українського селянства, що відверто й емоційно висловлюють свою зневагу до нижчих верств населення, ідентифікуючи себе як представника заможних селян.

Образ самого «пройдисвіта» Максима письменниця змальовує як типового представника українського селянства: «Стан гнучкий, ставний, сам молодий, чорнявий, гарний та смутний» [3, с. 304], підкреслюючи лише його, на перший погляд, безпричинний засмучений стан та нехарактерну для молодого парубка поведінку: «до дівчини не всміхнувся і без жартів з нею привітався» [3, с. 304]. Подальша розмова і поведінка наймита із дочкою заможного селянина Мартою розкривають мотиви такої емоційної закутості парубка: по-перше, він самоідентифікує себе з наймитською соціальною групою («я наймит»), що й визначає його чемно-шанобливий спосіб спілкування з заможною дівчиною «коли ваша ласка» [3, с. 304], «Наймит за нею пішов як, наймит» [3, с. 305], а по-друге, стриманість і сором'язливість («сидів як мурований, дивлячись у землю» [3, с. 305]) виникає у наслідок того, що дівчина йому подобається. Знання і визначення свого місця в колі іншої соціальної групи демонструє і те, як Максим обирає місце для сидіння відносно Чабана: «Обоє посідали, наймит від господаря оддалік» [3, с. 305]. Тож на відміну від Ряснички самоідентифікація парубка має великий вплив на його психіку і поведінку в колі іншої соціальної групи.

Почуття любові кардинально міняють настрої парубка: він поспішає на побачення з Мартою, «ламаючи віти по дорозі, валячи куці» [3, с. 308], і, здається, уперше забуває хто він: «а сам щасливий, аж труситься» [3, с. 308], але письменниця ні на хвилину не забуває нагадувати читачеві про його соціальний стан, називаючи парубка не на ім'я, а виключно «наймит», що й створює загальну емоційну напругу твору.

Однак відчуття меншовартості повертаються з новою силою, коли хлопець помічає увагу до Марти сусідського парубка. У його словах і молодецькі ревності, і гнів, і відчай водночас: «Чого він на тебе дивиться? – промовляв наймит до Марти, аж чорніючи на лиці з туги та з гніву», «Я не хочу, щоб він усліджував за тобою!» [3, с. 310], адже визнає: «Він жоних, він не наймит» [3, с. 310]. Наймитство не дає йому права навіть мріяти про особисте щастя з тією, кого любить, позбавляє вибору «Може, прийдеться на весіллі вслуговувати? <...> Як мені погибати?» [3, с. 310] і це дуже пригнічує парубка. Хлопець добре розуміє і те, що саме воля батька може стати на заваді їхнього щастя, він може тиснути на дівчину, схилиючи її на одруження з більш достойним нареченим: «батько велить, присилує, приневолить», а для посилення глибини переживань персонажа Марко Вовчок нагромаджує дієслова і прислівники часу: «Шарпатиме, мучитиме щогодини, щохвилини» [3, с. 310]. Лише ймовірність життя без

коханої позбавляє хлопця бажання жити: «Я без тебе жити не схочу», «А сам вже й зараз помирає, й хапа рученята любенько» [3, с. 310].

Посилює напругу твору і ліричний відступ про ймовірні наслідки такого бажаного кохання: «скільки потопилось, подушилось, пострілялося, порізалось від нього, – а посохло, пов'яло то більш, ніж билія у полі» [3, с. 310]. Подібне завершення історії кохання Марти та Максима було б досить реалістичним, адже вони належать до різних соціальних груп, що знижує, або й взагалі унеможливує, їх шанси на спільне подружнє життя, але на цей раз авторка вирішує показати інший, соціально гостріший розвиток подій.

Після викриття Рясничкою їхніх стосунків, настроїв Максима переростає спочатку у цілковиту безнадійність і відчай («може, се в останнє бачимось? <...> Може, вже батько гукає на мене і випхає з двора» [3, с. 314]), причиною яких є глибокі переживання за те, що він наймит і тільки тому не може одружитися з Мартою. Запевняння дівчини у вірності і любові, розуміння того, що втрачати йому немає чого («наче перед гіркою та нікчемною смертю пригортав до себе дівчину»), та й тиша з двору Чайченка надають хлопцеві сміливості і рішучості, провокують до нетипової і, навіть, нахабної (для його соціальної групи) поведінки – просити руки Марти [3, с. 314]. **Авторка не констатує наслідків такого пориву після отримання батьківського благословіння**, адже вони і так очевидні: лише справжні почуття, сміливість і здатність на боротьбу за них є основою людського щастя, бо потреба в любові притаманна будь-якій соціальній групі.

Напівсироту Марту з самого початку твору зображено як завидну наречену: красиву сімнадцятирічну дочку заможного батька, рукодільницю, яка безтурботно співає, пораючись у хаті. Вона чемно і слухняно поводить з усіма сусідами, відчувається «вільно, як справдешня пташка» [3, с. 304], усвідомлюючи рівність поміж присутніми. Від буденності: «почала її дрімота хилити», і лише поява молодого наймита схвилювала її, «вона стрепенулася» [3, с. 304]. На відміну від наймита, що виявляв емоційну закнутість і стриманість, Марта не стримує своєї уяви і фантазії, думок про парубка: «Усі її думки грали коло наймита» [3, с. 304]. **Мисленнєво спочатку дорівнює парубка до свого соціального стану одягом**: «в думці вона його убрала як найлучче», бо помітила, що «сорочка й шаровари в його приношені, з латками», а убравши, «пороїлися думки, та вже не за те, як його вбрати, а за його самого» розуміє, що він вже гідний її руки і серця: «вже кращого не треба було» [3, с. 304]. Її хвилювало все стосовно хлопця: що він думає («Які в його мислі?»), чи є в нього стосунки («чи не покинув кого-небудь наймит» [3, с. 304]), і чому він такий мовчазний. Думки Марти плуталися від почуттів, що охопили її: то вона вгадувала долю наймита, то замислювалася над своїм майбуттям, то знов подумки верталась до парубка, не знаючи як привернути його увагу.

Подальший розвиток подій твору на певний час нібито відволікає читача від стосунків молоді і в той же час інтригує констатаціями про дивні психічні зрушення коваля, де він переживає власну роздвоєність, здійснює самоаналіз [3, с. 307–308] на фоні випадкових і умисних спостережень за побаченнями Марти і парубка, у якому з часом вбачається Максим. Авторка не аналізує почуттів закоханих, лише створює важкі умови їх розвитку (коваль вважає їх любов лихом, що їх уразило), констатує психофізіологічні зміни дівчини: «очі темніють і сяють не по давньому, що голосок дзвенить інакшій, що зацвіла вона повним цвітом», та їх вплив на односельців: коваль приходиться до висновку, що «нещасливий я дурний і некоханий», а давно небайдужий син Ряснички став «горнутися ближче» [3, с. 309] до дівчини. Усе це призводить читача до думки про важливість любові для будь-якої людини, не залежно від соціальної чи вікової належності. За таких умов дівчині і наймитові доводиться приховувати свої почуття, таємно зустрічатися, аж поки Рясничка не викриває їх. Марта, не зважаючи на свій вищий соціальний стан, не береться вирішувати їхню подальшу долю, радиться з коханим: «Що робити кажеш, коханий? <...> Як мені бути?», запевняючи хлопця у відданості і щирих почуттях: «Я не піду ні за кого, коханий, – як не тобі, то й нікому не дістануся» [3, с. 310], **«Я твоя вірна дівчина»** [3, с. 314]. **Для закоханої дівчини абсолютно не важливим є належність до різних соціальних груп**, вагомим фактором є взаємна любов, за ради якої вона звертається до батька з благанням: «Не бороніть... Не бороніть, тату!» [3, с. 314]. Марко Вовчок звертає увагу читача на те, як для вільної, упевненої в собі дівчини, що має справжні сильні почуття соціальні кордони й установки зводяться нанівець, а отже

і немає потреби описувати процес соціальної ідентифікації дівчини чи її вплив на психіку Марти.

Батька Марти Чабана письменниця описує як «заможного і розумного», розважливого господаря козацького роду, підкреслюючи його замисленість, внутрішній спокій і силу, упевненість: «Він сидів трохи похилившись, та не так, як хиляться хиреннії люди, а так, як сама сила клониться одпочиваючи» [3, с. 302]. Він поводить себе дуже стримано і малоемоційно з усіма сусідами так, що на перший погляд видається, що він зневажає їх (коли прийшли Рясниченки «оком не скинув і ухом не повів» [3, с. 302], а його спокійна відповідь на емоційно-зневажливі питання щодо наймита, змушує замислитися: «А прийде, так скаже чому? – одказав Чабан» [3, с. 302]. З усього помітним стає, що Чабан усвідомлює свою належність до певної соціальної групи, поводить себе відповідно, однак не відчуває власної переваги над нижчими соціальними групами про що й свідчить його бажання і здатність вислухати людину, зважити на причини її вчинків. Забачивши наймита, що спізнився на роботу, він не зривається на крик і не дорікає йому, а запрошує сісти і сухо зауважує: «Трохи ти спізнився, Максиме, – озвався Чабан», називаючи при цьому хлопця на ім'я, а не «наймитом» [3, с. 305]. Упродовж всього твору психіка чоловіка статична, без жодних емоційних поривів і змін настрою. Його мовлення таке ж беземоційне, для нього характерні прості речення-відповіді, сам він зрідка вступає в розмову. Увагу привертає відповідь Рясничці щодо весільної пори, адже з неї стає очевидним, що батько здогадується про закоханість дочки і готовий до її вибору: «Тепер врем'я осіннє, веселе: дочок оддають, синів женять, – додав він наче по тайності» [3, с. 312].

Письменниця не розповідає про те, чи встигла Рясничка розказати Чабанові плітки про дочку і наймита, але підкреслює, що очікуючи їх, він не був схвилюваний: «сидить біля стола, наче їх дожида, спокійний, як звичайно» [3, с. 314] й у цьому відчутна і душевна сила чоловіка, і упевненість у прийнятому рішенні: «Я не бороню, – каже Чабан, – нехай вас бог благословить» [3, с. 314]. Цей чоловічий образ авторка не лише не аналізує, а й констатацій подає мало, тож читачеві залишається домислювати, здогадуватися про те, наскільки важким було це рішення для батька, які причини спонукали його до нього, але очевидним є розуміння потреб дочки в коханні, глибока довіра до її вибору, упевненість у собі як захисникові її інтересів без погроз і застосування морального тиску, що спостерігався в оповіданні «Максим Гримач».

Проаналізовані переживання частини найкрасномовніших з позиції соціальної ідентифікації персонажів засвідчують те, що процес соціальної ідентифікації складний і багатогранний. Кожен персонаж по-своєму проходить процес розміщення свого «Я» у систему суспільних взаємин соціальної групи через осягнення і оцінювання власного «Я». Так, незадоволеність соціальною належністю Ряснички і Максима, які не надають їм почуття захищеності, породжують неупевненість у собі, спонукають до емоційних поривів і відчаю. Натомість, свідоме прийняття не лише власної належності, а й цінностей і потреб паралельної (Марта і Чабан) соціальної групи, уможлиблюють внутрішній спокій, непорушну самовпевненість особистості, без утрати власної гідності.

Кінцівка твору зі зверненням до читача лише засвідчує великий вплив колективної ідентичності, морально-духовних рис певної соціальної групи на долю окремих її представників. Однак у творі «Пройдисвіт», письменниця на перший план висуває особисте щастя закоханих, всупереч суспільним умовам.

Список використаних джерел

1. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / М.А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
2. Пташник-Сердюк О.І. Соціологічний аналіз процесу ідентифікації / О.І. Пташник-Сердюк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. – 2012. – Т. 201. – Вип. 189. – С. 60–64.
3. Марко Вовчок М. Твори: у 7 т. / Марко Вовчок. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1. – 465 с.
4. Старовойтова І.І. Ідентифікація як соціальний процес / І.І. Старовойтова // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук праць. – К.: Стило, 1998. – Вип. 1. – С. 182–192.

References

1. Kozlovets', M.A. *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii: monohrafiia* [Phenomenon of national identity: challenge of globalization: monograph]. Zhytomyr, I. Franko ZhDU Publ., 2009, 558 p.
2. Ptashnyk-Serdiuk, O.I. *Sotsiolozhichniy analiz protsesu identyfikatsii* [Sociological analysis of the identification process]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Sotsiolohiia* [Scholarly works of Petro Mohyla Black Sea State University. Series: Sociology], 2012, vol. 201, issue 189, pp. 60–64
3. Vovchok, M. *Tvory: v 7 tomakh* [Works: in 7 volumes]. Kyiv, Naukova Dumka Publ., 1964, vol. 1, 465 p.
4. Starovoitova, I.I. *Identyfikatsiia yak sotsialnyi protses* [Identification as a social process]. *Multyversum. Filosofskiy almanakh: zb. naukovykh prats'* [Multyversum. Philosophic almanac: collection of scholarly works]. Kyiv, Stylos Publ., 1998, issue 1, pp. 182-192.

Процессы социальной идентификации прослеживаются в пределах одного произведения Марка Вовчка «Пройдисвіт», путем применения психоаналитической интерпретации. Проанализированные переживания персонажей показали, что процесс социальной идентификации сложный и многогранный, влияет на процесс размещения своего «Я» в систему общественных отношений социальной группы через постижение и оценки собственного «Я», а потому является индивидуальным для каждого персонажа. Выяснено, что именно сознательное принятие собственной принадлежности, потребностей и ценностей другой социальной группы обеспечивает душевный покой и жизненное равновесие персонажей.

Ключевые слова: социальная идентификация, идентичность, коллективная принадлежность, переживания персонажа, психика персонажа.

The processes of social identification are traced within the framework of one piece of work by Marko Vovchok "Proidysvit" by applying psychoanalytic interpretation. The analyzed experiences of characters justify that the process of social identification is complex and multifarious and affects the process of placing selfhood in the system of social relations of the social group through comprehension and evaluation of selfhood, and therefore is individual for each character. The conscious acceptance of own affiliation, needs and values of another social group found out to provide peace of mind and life balance of characters.

Key words: social identification, identity, collective absoluteness, character experience, personality psyche.

Одержано 21.03.2018.